

Boekbesprekingen

P.C. Beentjes, P.C. Beentjes, M.J.J. Menken, Martin Parmentier, Martin Parmentier, Martin Parmentier, Martin Parmentier, Martin Parmentier, A.H.C. van Eijk, P.W. van der Horst, Jean-Jacques Suurmond, A.H.C. van Eijk, A.H.C. van Eijk, A.H.M. van Iersel, Bernard Höfte, W. G. Tillmans, L. van Tongeren, Liuwe H. Westra, J. Verhoeven, Luc Anckaert, Luc Anckaert & Arie L. Molendijk

To cite this article: P.C. Beentjes, P.C. Beentjes, M.J.J. Menken, Martin Parmentier, Martin Parmentier, Martin Parmentier, Martin Parmentier, Martin Parmentier, Martin Parmentier, A.H.C. van Eijk, P.W. van der Horst, Jean-Jacques Suurmond, A.H.C. van Eijk, A.H.C. van Eijk, A.H.M. van Iersel, Bernard Höfte, W. G. Tillmans, L. van Tongeren, Liuwe H. Westra, J. Verhoeven, Luc Anckaert, Luc Anckaert & Arie L. Molendijk (1998) Boekbesprekingen, *Bijdragen*, 59:1, 94-115, DOI: [10.1080/00062278.1998.12068822](https://doi.org/10.1080/00062278.1998.12068822)

To link to this article: <https://doi.org/10.1080/00062278.1998.12068822>

Published online: 13 Aug 2019.

Submit your article to this journal [↗](#)

Article views: 1

View related articles [↗](#)

BOEKBESPREKINGEN

Marböck, Johannes. *Gottes Weisheit unter uns*, Zur Theologie des Buches Sirach, Herausgegeben von Irmtraud Fischer, (Herders bibliografische Studien, Band 6), Freiburg/Basel/Wien/ Barcelona/Rom/New York, Herder, ISBN 3-451-23744-, 1995, 16 x 25, x+196 p., DM 78,-.

Aan het begin van de zeventiger jaren was het klimaat rijp voor een ommezwaai in het onderzoek van het wijsheidsboek Jesus Sirach (Ecclesiasticus). De in 1964 op Masada gevonden Sirachrol, te dateren ca. 100 v. Chr., vormde een belangrijke mijlpaal m.b.t. de tekstkritiek van het geschrift. De oude rol bleek namelijk nagenoeg identiek aan de in 1896 teruggevonden manuscripten die uit de Middeleeuwen dateren (10e-12e eeuw). Nu de tekst voldoende veilig was gesteld kwam aan het begin van de zeventiger jaren de theologie, de Umwelt e.d. meer in het centrum van het onderzoek te staan. Tot de geleerden die de bestudering van het geschrift Jesus Sirach tot grote hoogte hebben gebracht behoort zonder twijfel de in Graz docerende oudtestamenticus Marböck. Hij was een van de eersten die met grote voortvarendheid heeft gepubliceerd over de *theologie* van het boek Ben Sira. Zijn in 1970 aanvaarde Habilitationsschrift *Weisheit im Wandel*, Untersuchungen zur Weisheitstheologie bei Ben Sira (BBB 37; Bonn 1971) legt daar prachtig getuigenis over af.

Bij gelegenheid van zijn 60e verjaardag is een bundel samengesteld met opstellen die hij in de afgelopen twintig jaar heeft geschreven. Het boek opent met een nog ongepubliceerd opstel over de theologische relevantie van de postexilische wijsheidsliteratuur (pp.3-22), op deze wijze het boek Jesus Sirach in een bredere context plaatsend. Dan volgt een sectie 'Weisheit und Tora' waarin o.a. het inmiddels klassieke artikel over de 'schriftgeleerde wijze' (Sir. 38,24-39,11) is opgenomen (pp.25-51), alsmede de belangrijke bijdrage 'Gesetz und Weisheit' (pp.52-72). Het derde segment wordt gevormd door vier artikelen over de Lof der Vaderen (Sirach 44-50). De bundel wordt afgesloten met een sectie 'Frömmigkeit und Ethos' (pp.149-194), waarin o.a. opstellen over het gebed van Sirach 36 en over zondenvergeving bij Jesus Sirach. Het afsluitende artikel handelt over 'macht en machthebbers bij Jesus Sirach'. Een prachtig boek dat het onbekende veld tussen Oude en Nieuwe Testament tot bloei brengt.

P.C. Beentjes

Kelly, Brian E. *Retribution and Eschatology in Chronicles*, (Journal for the Study of the Old Testament, Supplement Series, 211), Sheffield, Sheffield Academic Press, ISBN 1-85075-579-5, 1996, 16 x 24, 279 p., £ 35,-/\$ 50,-.

Voor de monografie van G. von Rad, *Das Geschichtsbild des chronistischen Werkes* (BWANT 4.3) Stuttgart 1930 heeft de trend gezet voor de opvatting dat het thema 'goddelijke vergelding' een van de meest cruciale, zo niet hét theologisch centrum is van het boek Kronieken. Inmiddels hebben R. North (1963) en S. Japhet (1989) deze zienswijze kritisch geëvalueerd, maar (nog) niet tot een definitief concept gebracht. Reden voor Brian Kelly er een proefschrift aan te wijden dat, na in 1993 aan de universiteit van Bristol verdedigd te zijn, thans in een lichte revisie als handelseditie beschikbaar is. In de eerste twee hoofdstukken worden we binnengeleid in bovengenoemd debat. Wie de centrale theologische richting van 1-2 Kronieken optimaal samengevat wil zien doet er, aldus K., beter aan eerst eens 2 Kron. 7,12b-16a te bestuderen; aan deze passage is dan

ook hfdst. 3 gewijd. Vanuit het daar aanwezige vocabulaire worden in hfdst. 4 vervolgens de verschillende delen van 1-2 Kronieken opnieuw in kaart gebracht. De conclusie is dat de Chronist het thema 'zegen/straf' gebruikt om veel méér te laten zien dan alleen vergelding: Gods genade en wil tot herstel van de geschonden relatie met zijn zondig volk. Hfdst. 5 biedt een analyse van teksten die tot de slotsom leidt dat van de perikopen die met beloning en straf te maken hebben er veel méér aan oude bronnen dienen te worden toegeschreven dan in de hypothese van Welten uit 1973. De hoofdstukken 6, 7 en 8 houden zich bezig met *eschatologie*, een binnen de studie van Kronieken nogal controversieel onderwerp. Na een verkenning van de standpunten (hfdst. 6) wordt in hfdst. 7 aandacht besteed aan 1 Kronieken 17 (het orakel van Nathan), de tweede passage waarin de theologische pointe van Kronieken te vinden is, en aan cultische teksten die een verdichtingspunt vormen van de hoop op verlossing. Hfdst. 8 werkt dit uit voor een aantal thema's en motieven (toespraken, oorlog en vrede, koningschap van JHWH), terwijl hfdst. 9 de studie afrondt met een vergelijking tussen Kronieken en het Deuteronomistisch Geschiedwerk.

Na lezing van deze publikatie blijft men zitten met een ambivalent gevoel. Aan de ene kant voert deze studie ontegenzeggelijk nieuwe punten aan voor de klassieke discussie over 'vergelding' en 'eschatologie' (met name hun onderlinge relatie). Aan de andere kant wordt er betrekkelijk veel herhaald van wat in recente monografieën al naar voren is gebracht.

P.C. Beentjes

Neiryck, Frans. *Q-Synopsis, The Double Tradition Passages in Greek, Revised Edition with Appendix*, (Studiorum Novi Testamenti Auxilia, XIII), Leuven, Leuven U. P./Peeters, ISBN 90-6186-669-3 (Leuven U. P.), ISBN 90-6831-662-1 (Peeters), 1995, 16 x 24, 79 p., Bfr. 400,-.

Volgens een gangbare en plausibele hypothese hebben Matteüs en Lucas bij de compositie van hun evangelies niet alleen het evangelie van Marcus benut, maar ook een bron die voornamelijk uitspraken van Jezus moet hebben bevat en die men als "Q" (= Quelle) pleegt aan te duiden. F. Neiryck heeft in 1988 een handzame synopsis gepubliceerd van het materiaal in Matteüs en Lucas dat uit Q afkomstig moet zijn (de zgn. *duplex traditio*); van deze synopsis is in 1995 een herziene editie met appendix verschenen.

De Griekse tekst van de betreffende passages is ontleend aan de 13e editie van de *Synopsis Quattuor Evangeliorum* van K. Aland (1985); hij wordt hier zonder kritisch apparaat afgedrukt. Neiryck biedt, zoals gebruikelijk is, de passages in de volgorde waarin ze in Lucas voorkomen; de veronderstelling achter deze gewoonte is dat Lucas de oorspronkelijke volgorde van Q beter bewaard heeft dan Matteüs. De parallele passages zijn verdeeld in "sense-lines", die zodanig zijn afgedrukt dat de syntactische ordening gemakkelijk waarneembaar is, en dat naast elkaar staat wat naast elkaar moet staan. Letterlijke overeenkomsten zijn vet gedrukt, en synoniemen of substituten zijn met een asterisk gemarkeerd. Verplaatsingen, omkeringen, toevoegingen en weglatingen zijn eveneens aangegeven. Gedeelten waarvan onzeker is of ze tot Q behoren, zijn in een kleiner lettertype afgedrukt.

De in de herziene editie toegevoegde appendix bevat twee artikelen van Neiryck. Het eerste is "A Synopsis of Q", oorspronkelijk in *ETL* 64 (1988) 441-449. Dit artikel vormt een gedetailleerde bespreking van J.S. Kloppenborg, *Q Parallels, Synopsis, Critical Notes, & Concordance* (Sonoma, CA: Polebridge, 1988); de bespreking is tegelijk een vergelijking van de vrijwel gelijktijdig gepubliceerde synopses van Kloppenborg en Neiryck. Het

tweede artikel is "The International Q Project", oorspronkelijk in *ETL* 69 (1993) 221-225. Hierin worden aspecten van tot dan toe verschenen reconstructies van delen van Q door een groep Amerikaanse geleerden besproken.

Neirynck's *Q-Synopsis* is een gebruiksvriendelijk werkinstrument, zoveel mogelijk zonder binding aan bepaalde theorie'n opgezet. Men ziet in dit boek goed hoe verschillend de mate van overeenstemming tussen Matteüs en Lucas in de tot Q gerekende gedeelten is. De gebruiker kan vermoeden welke problemen bij een reconstructie van Q rijzen. Eén correctie tenslotte: in r.10 op p.43 moet *apothèk-* (Lc 12,24) vet gedrukt zijn.

M.J.J. Menken

Munier, Charles. *Saint Justin: Apologie pour les chrétiens*, Édition et traduction, (Paradosis, Études de littérature et de théologie anciennes, XXXIX), Fribourg, Éditions Universitaires, ISBN 2-8271-0682-5, 1995, 16 x 23, vii+151 p., Sfr. 36,-.

Marcovich, M. (Ed.). *Clementis Alexandrini Protrepticus*, (Supplements to Vigiliae Christianae, Vol. 34), Leiden/New York/Köln, Brill, ISBN 90-04-10449-6, 1995, 16 x 25, xiv+240 p., f 140,-.

Origène. *Homélies sur les Psaumes 36 à 38*, Introduction, traduction et notes par Henri Crouzel, s.j. et Luc Brésard, o.c.s.o., Texte critique par Emmanuela Prinzivalli, (Sources Chrétiennes, N° 411), Paris, Cerf, ISBN 2-204-05338-4, 1995, 13 x 20, 494 p., Ffr. 291,-.

Just one year after Marcovich, Charles Munier published an edition of Justin Martyr's *Apology/ Apologies* in 1995. Whereas Marcovich in his edition intended to offer a better text, Munier reproduces Blunt's 1911 edition, "en attendant l'édition de CGS" (GCS), apparently disagreeing with Geerard's CPG (of 1983), who prefers Goodspeed's 1915 edition. The advantage which Munier sees in Blunt, is that that editor respects the order of the manuscript in *Apol.* II,3-9, unlike most other editors. There is a French translation facing the Greek text.

* M. Marcovich is known as a frequent editor of early Greek patristic texts, often available in very few manuscripts offering corrupted versions of the texts. The edition under review, of Clement's *Protrepticus*, is such a case. This work has been handed down to us "virtually in a single manuscript... full of textual corruptions, lacunae, interpolations and dislocations". The only critical edition so far, in GCS, could be improved upon according to our present editor, especially in respect of "meaning and textual problems". This is attempted by studying the sort of scribal errors which are made in the manuscript, by comparison with the whole of Clement's works, by updating the *Quellenforschung* and by more attention to meaning and textual criticism. Although many corruptions remain, the editor now holds his for a "reasonably reliable text".

* Among Rufinus' priceless translations of Origen, there are nine homilies providing a running commentary on Psalm 36-38 (CPG 1428). These texts provide an opportunity to judge Rufinus' fidelity to Origen's Greek, since long portions of the original were preserved in the Palestinian catena. However, these texts did not pose the same problems to the translator as a difficult work like *On First Principles*. The homilies, five on Psalm 36 and two on Psalm 37 and 38 each, are mainly concerned with the moral sense of Scripture: this is a side of Origen which is relatively unknown. There is some allegorical exegesis, but it does not have the usual direct christological application. The text, based on all the available Latin manuscripts and supplemented by the Greek fragments, was first printed in the Italian series *Biblioteca patristica* in 1991.

Martin Parmentier

Kiraz, George Anton. *Comparative Edition of the Syriac Gospels*, Aligning the Sinaiticus, Curetonianus, Peshittâ and Harklean Versions, Volume One, Matthew, (New Testament Tools and Studies, Volume XXI/I), Leiden/New York/Köln, Brill, ISBN 90-04-10526-3, 1996, 17 x 25, lxxxv+454 p.+ill., f 820,-/\$ 529,25 (4 dln.).

Kiraz, George Anton. *Comparative Edition of the Syriac Gospels*, Aligning the Sinaiticus, Curetonianus, Peshittâ and Harklean Versions, Volume Two, Mark, (New Testament Tools and Studies, Volume XXI/II), Leiden/New York/Köln, Brill, ISBN 90-04-10527-1, 1996, 17 x 25, 257 p., f 820,-/\$ 529,25 (4 dln.).

Kiraz, George Anton. *Comparative Edition of the Syriac Gospels*, Aligning the Sinaiticus, Curetonianus, Peshittâ and Harklean Versions, Volume Three, Luke, (New Testament Tools and Studies, Volume XXI/III), Leiden/New York/Köln, Brill, ISBN 90-04-10536-0, 1996, 17 x 25, 514 p., f 820,-/\$ 529,25 (4 dln.).

Kiraz, George Anton. *Comparative Edition of the Syriac Gospels*, Aligning the Sinaiticus, Curetonianus, Peshittâ and Harklean Versions, Volume Four, John, (New Testament Tools and Studies, Volume XXI/IV), Leiden/New York/Köln, Brill, ISBN 90-04-10537-9, 1996, 17 x 25, 369 p., f 820,-/\$ 529,25 (4 dln.).

Aland, Barbara; Juckel, Andreas (Hrsg.). *Das Neue Testament in syrischer Überlieferung*, II, Die paulinischen Briefe, Teil 2: 2. Korintherbrief, Galaterbrief, Epheserbrief, Philipperbrief und Kolosserbrief, Herausgegeben und untersucht von Barbara Aland, Andreas Juckel, (Arbeiten zur neutestamentlichen Textforschung, Band 23), Berlin/New York, Walter de Gruyter, ISBN 3-11-014613-4, 1995, 24 x 31, viii+582 p., DM 380,-.

Jones, F. Stanley. *An Ancient Jewish Christian Source on the History of Christianity*, Pseudo-Clementine Recognitions 1.27-71, (Texts and translations 37, Christian apocrypha series 2), Atlanta, Scholars Press, ISBN 0-7885-0118-6, 1995, 16 x 24, xiii+208 p., \$ 39,95.

Lavenant, René (Ed.). *VI Symposium Syriacum*, 1992, University of Cambridge, Faculty of Divinity, 30 August - 2 September 1992, (Orientalia Christiana Analecta, 247), Roma, Pontificio Istituto Orientale, ISBN 88-7210-305-3, 1994, 17 x 24, 495 p.

The Syriac translations of the Bible were manifold and appeared early. The New Testament was translated into Syriac no less than six times in the equivalent number of Christian centuries, not including the Syro-Palestinian version. It is not easy to overestimate the importance of these versions for New Testament scholarship. In the words of B.M. Metzger: "Of all the early versions of the New Testament, those in Syriac have raised more problems and provoked more controversies among modern scholars than any of the others". The present edition of a Comparative Edition of the Syriac Gospels (CESG) wants to provide a tool to study the mutual relationship of all these versions. This is all the more necessary, since the editions of the different texts, for example the Old Syriac Gospels, have been unobtainable for a long time and have moreover not yet been edited diplomatically. Thus a new edition was needed to compare the full texts of each version. Of the editions of the other versions some were good and some were moderately bad. The CESG brings together the texts of the Sinaiticus, Curetonianus, Peshitta and Harklean versions. For the Harklean, this means that a new edition had to be made for this occasion, based on one of the earliest manuscripts. This work was done by Andreas Juckel who is also involved in the edition of the Pauline epistles reviewed below. The self imposed limitations of the CESG are, that no study has been made of the underlying Greek texts or of the relevant patristic quotations. The advantages of the computer were fully used by the editor, George Kiraz, who has already earned his praise in other projects such as Syriac software and an edition of a computer generated concordance of the New Testament. Dozens of scholars (partly recruited by an advertisement on Internet) cooperated to enter the texts on computer, proofread the

entered texts twice against the original editions, align the texts and review the alignment. The history of the computerization of these texts is described in words and diagrams. Then follows a brief account of the Gospel versions and a description of the manuscripts. After some information on the alignment, there is an historical and technical introduction to the Harklean text by Andreas Juckel. This is an edition with critical apparatus, consisting of a "mirror translation" of the Greek, provided with Origen's critical signs and with variant readings in the margin. The precise function of the signs and the question of the Greek and Syriac versions used, as well as of the later revisions of the text, are fully addressed by the editor, who concludes his introduction with a list of marginal readings with the Harklean text of the Gospels. The whole of the introduction completed, the text of Matthew is given in volume 1, naturally beginning at the other side of the book, after the letter expressing the blessings of the Syrian Orthodox Patriarch of Antioch and a Syriac introduction by George Kiraz. Volume 2-4 contain the aligned versions of Mark, Luke and John.

* In Münster, the *Institut für neutestamentliche Textforschung* has already been working for years on an edition of the Syriac New Testament. Its scope is wider than that of the CEGS, which will be surpassed by the present series once it reaches the text of the Gospels. So far, three volumes have appeared: one with the Major Catholic Epistles (James, 1 Peter, 1 John), one with the first two Pauline letters (Romans and 1 Corinthians) and now a volume containing 2 Corinthians, Galatians, Ephesians, Philippians and Colossians. The two complete translations we have for these epistles are once again those of the Peshitta and of the Harklean version. To these texts quotations from Syriac works (either originals or translations) are added of 2 Corinthians-Colossians. Several of those antedate the Peshitta. Other quotations are from Monophysite and Nestorian authors and translations which are contemporary to or later than the Peshitta and the Harklean versions respectively. There are three apparatuses to the edition. In the Appendix there is an apparatus of paraphrases. With the text, there is a critical apparatus and an apparatus which contains references to other quotations which are worded in precisely the same way as the text. The Peshitta text offered here is based on an early London manuscript. The Harklean text is a new critical text based on a Jerusalem and an Oxford manuscript. Other manuscripts have been compared with these basic manuscripts. All those used are described in the Introduction and in more detail in volume II,1, which contained Romans and 1 Corinthians. The authors quoted are all available Monophysite authors and a selection of Nestorian ones (they almost all quote the Peshitta only). The text of the quotations was taken from available editions with the exception of the oldest, still unedited, translation of Severus of Antioch's Cathedral Homilies, which are quoted from a full collation of the manuscripts. Another important witness is the commentaries to the discourses of Gregory of Nazianzus. The tradition of the Peshitta text shows remarkably few variants, but a growing assimilation to the Greek text is visible. The Harklean witnesses made quite a number of errors in their copying of the diacritical points and the critical signs. Another question is that of the Greek manuscript used for the Harklean version. A reconstruction of the Greek points in the same direction as in the case of the Catholic Epistles: "Family 2138" (cp. the reconstructed Greek text at the back of this book). One or two manuscripts of this kind served as touchstone for the Harklean revision of the Philoxenian version. Thus an entirely new text originated, which was much closer to the Greek.

* The Pseudo-Clementines were not written by Clement of Rome but supposedly document this man's conversion by the apostle Peter with whom he subsequently travels along and finally finds the long-lost members of his family back. This novel is extant today in two fourth century versions: the Recognitions (preserved in Latin and Syriac translations of a lost Greek original; Armenian fragments were recently discovered) and the Homilies (preserved in Greek). It contains unique information on Syrian Jewish Christianity. This book reviews the scholarly discussion so far and the merits of the two translations of the

Recognitions, offers the first complete English translation of the Syriac, Latin and Armenian of Recognitions 1.27-71, which passage is based on a special source. It concludes that the author is a Jewish Christian of about 200 who values astrology, sees Christianity as true Judaism and is concerned with the Christian inheritance of Israel.

* The sixth Symposium Syriacum was held in Cambridge in 1992. The congress volume contains 38 contributions on the various interests of Syriac studies. This Symposium marked the 20th anniversary of such gatherings. The contributions are conveniently grouped into thematic units: Bible and Exegesis (featuring e.g. Melchisedek, Daniel, the mother of the Maccabees and Paul); Themes and Authors (featuring Ephrem, the Liber Graduum, the Seven Sleepers of Ephesus, the Julian Romance, Isaac of Antioch, Sergius of Reshaina and others); History (The Jewish Christian origin of Syriac Christianity: fact or fiction? John of Persia at the Council of Nicaea, The Apostle Thomas in China, The Jerusalem Pilgrimage as seen by Syrian monks, John of Ephesus' view of the Byzantine Empire, The Muslim view of Jesus as caused by demons, The Chaldean Christians in the last four centuries); Canon Law; Literature and Linguistics; Manuscripts, Inscriptions and Archaeology; and Pedagogical Instruments and Concordances.

Martin Parmentier

Heine, Ronald E. *Gregory of Nyssa's Treatise on the Inscriptions of the Psalms*, Introduction, Translation and Notes, (Oxford Early Christian Studies), Oxford, Clarendon, ISBN 0-19-826763-0, 1995, 15 x 23, 221 p., £ 35,-.

Gregor von Nyssa. *In Canticum canticorum homiliae*, Homilien zum Hohenlied, Erster Teilband, Übersetzt und eingeleitet von Franz Dünzl, (Fontes Christiani, Band 16/1), Freiburg/Basel/Wien/Barcelona/Rom/New York, Herder, ISBN 3-451-22123-3, 1994, 13 x 20, 299 p., DM 46,-/ÖS 359,-/Sfr. 46,-.

Johannes Chrysostomus. *Acht Reden gegen die Juden*, Eingeleitet und erläutert von Rudolf Brändle, Übersetzt von Verena Jegher-Bucher, (Bibliothek der griechischen Literatur, Band 41), Stuttgart, Hiersemann, ISBN 3-7772-9525-6), 1995, 16 x 24, xi+316 p., DM 240,-.

Croke, Brian (Translation and Commentary). *The Chronicle of Marcellinus*, (Byzantina Australiana 7), Sydney, Australian Association for Byzantine Studies, ISBN 0-9593626-6-5, 1995, 18 x 25, xxvii+152 p.

Translations of early Christian literature continue to appear as knowledge of the ancient languages continues to disappear. Yet even when more people knew some Greek and Latin, there must have been few who could easily understand the more complicated texts. The fathers of the Church often wrote in that category. Gregory of Nyssa is one of those who uses the "second sophistic" style and it is not just a sign of the sorrowful state of things that translations of such works are published. Translations are also a mighty help for interpretation. Thus Heine's pioneering translation of Gregory's *Inscriptions of the Psalms* is to be welcomed with enthusiasm. The theme of this treatise is "the progressive ascent of man from the moment when he turns away from sin, until the attainment of final beatitude". It is a theme which will constantly recur in his exegetical works. The extensive introduction to the translation deals with the treatise in the context of Gregory's life and career, summarizes its contents, discusses the commentary genre, shows the influences of Neoplatonic and Origenistic exegesis and sets forth Gregory's presentation of spiritual progress in relation to his *Life of Moses* and his *Commentary on the Song of Songs*.

* In the series *Fontes Christiani* Gregory of Nyssa's a three volume edition of the *Commentary on the Song of Songs* has found a place. An extensive introduction goes before,

with a discussion of the historical and theological context of the work, its audience, and a description of its composition and formation. The translation is the first one into German. It follows a not entirely flawless one into English and a more precise one into Italian.

* John Chrysostom's eight *Homilies against the Jews*, baptized "Judaizing Christians" in the version of the series *Fathers of the Church*, have now received a German translation in the series *Bibliothek der Griechischen Literatur*. It is a risky enterprise to translate such material into German. The publisher prevents the sensitive matter of the book by showing how Melito's accusation of deicide contributed to a development which ended in the holocaust and how Vatican II explicitly rejected this accusation. Chrysostom's homilies are full of abuse, but it is precisely to further the Jewish-Christian dialogue that all the relevant material should be made available. After a survey of his biography, these homilies are introduced in more detail. The editor agrees that it is judaizing Christians who ought to be seen as the primary audience. Yet the actual Jews are addressed also! The tone of these homilies can only be properly understood against the background of the political, social and religious situation in Antioch in the late fourth century and of Chrysostom's fear and extreme sense of responsibility for his congregation. A discussion of the rhetorical style, the place of the work in the *Adversus Iudaeos* literature and their influence on later generations follows. The main part of the book contains the translation; in an appendix we find a survey of editions of Chrysostom's works and the available German translations.

* The Chronicle of Marcellinus covers the period 378-534, with an anonymous continuation until 548, i.e. from just before the enthronisation of Theodosius the Great and the Second Ecumenical Council to the reign of Justinian. Just before the latter became emperor (in 527), Marcellinus was a *cancellarius* and *comes* of senatorial status. After that, he pursued his literary interests. In 550/1 Cassiodorus used the work and recommended Marcellinus' other works, which are now all lost. In the Chronicle, Marcellinus mainly speaks about events in his native Illyria and in Constantinople, where he lived. Barbarian invasions are described and the effects of these on the country and people. There is also much detail about the physical and social environment as well as the liturgical life of the capital. This chronicle is a deliberate continuation of the chronicle of Jerome and Eusebius, which ends in 378. It makes extensive use of Paulus Orosius' history of the world, Gennadius' biographies and an otherwise unknown papal list. The source used most frequently by him and by the *Chronicon Paschale* however is a previous chronicle, now lost, which focused on Constantinople. The actual Chronicle is not just presented in an English translation, but the editor conveniently reprints Mommsen's 1894 edition of the Latin text on the facing pages. A substantial commentary on names, dates, places and events concludes this valuable new publication. The final index seems to have omitted the names of the consuls.

Martin Parmentier

Minucius Felix. *Octavius*, Vertaling, inleiding en aantekeningen door Tjitte H. Janssen. Amsterdam, Boom, ISBN 90-5352-156-9, 1994, 12 x 20, 169 p., f 32,50.

Aurelius Augustinus. *Over de vrije wilskeuze (De libero arbitrio)*, Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Olav J.L. Albers, Baarn, Ambo, ISBN 90-263-1309-8, 1994, 15 x 22, 190 p., f 49,50.

Aurelius Augustinus. *Als licht in het hart*, Preken voor het liturgisch jaar (sermones de tempore), Vertaald door drs. Joost van Neer, dr. Martijn Schrama o.s.a., drs. Anke Tigchelaar en drs. Paul Wammes, Ingeleid en van aantekeningen voorzien door dr. Martijn Schrama o.s.a., (Ambo-Klassiek), Baarn, Ambo, ISBN 90-263-1390-X, 1996, 15 x 22, 295 p., f 59,50.

Prudentius. *Getijden*, Ingeleid en vertaald door Louis van de Laar, (Ambo-Klassiek), Baarn, Ambo, ISBN 90-263-1224-5, 1994, 15 x 22, 140 p., f 44,50.

Horst, Pieter W. van der. *Het leven van Simeon de pilaarheilige*, De twee Griekse levensbeschrijvingen vertaald, ingeleid en toegelicht, (Utrechtse Theologische Reeks, deel 30), Utrecht, Faculteit der Godgeleerdheid, ISBN 90-72235-31-2, 1995, 15 x 21, 60 p., f 33,-.

Minucius Felix is op Tertullianus na de oudste christelijke schrijver in het Latijn. Het is niet voor het eerst dat hij in het Nederlands vertaald wordt. Na Gargon (1712), Meyboom (1929) en Damsté (1936) heeft nu Janssen zich aan het werk gezet (1994). Het is geen overbodige luxe om de klassieken der kerk eens in de zestig jaar in moderne taal om te zetten, temeer daar de kennis van de oorspronkelijke taal steeds schaarser en minder wordt. Modern in deze vertaling is dat het woord "heiden" niet meer gebruikt wordt, maar vervangen is door "niet-christen": de vertaler wil, naar eigen zeggen, geen partij kiezen tussen oude filosofen en jonge christenen. Nu komt het woord *paganus* in de zin van "heiden" bij Minucius Felix ook niet voor (dat woordgebruik is vierde-eeuws): het gaat dus eerder om het woordgebruik van het commentaar. Dat is in dit boek zeer uitvoerig. Vooraf gaat een aardige inleiding, die alleen wat te licht denkt over het belang van het aan christenen en niet-christenen gemeenschappelijke geloof in (enge-len en) demonen. Het is immers juist de eenduidig negatieve demonisering (gekoppeld aan een strikt monotheïsme) van een zeer ambivalente niet-christelijke geestenwereld die een sleutelrol speelt in de verdringing van andere godsdiensten door het christendom. Ook worden selectieve moderne opvattingen over deze materie wat al te gemakkelijk afgedaan. Centraal in het boek staat overigens de gedachte dat uit dit geschrift veel te leren valt over niet slechts de filosofische, maar ook de maatschappelijke bezwaren van ontwikkelde "niet-christenen" in de tweede eeuw tegen het christendom. Deze zeer verzorgde vertaling plus commentaar is bepaald een aanwinst.

* *De libero arbitrio* is een vroeg werk van Augustinus waarin de vraag naar de oorsprong van het kwaad – bepaald niet voor het laatst in zijn oeuvre – centraal staat. Augustinus is hierin van mening dat de mens met zijn vrije wil verkeerde beslissingen kan nemen die het kwaad veroorzaken. Ook zaken als de morele wet, het bestaan van God en zijn vóórwetenschap komen ter sprake. Het werk is niet in de laatste plaats belangrijk omdat het Augustinus' standpunt over deze zaken vóór de pelagiaanse strijd weergeeft. De pelagianen zouden Augustinus later met citaten uit *De libero arbitrio* om de oren slaan. Als gevolg daarvan had Augustinus zelf in zijn *Retractationes* veel terug te trekken van wat hij in *De libero arbitrio* had gezegd. Nu staan de erfzonde en eigenlijk het gebrek aan menselijke keuzevrijheid centraal. Van dit werk bestond nog geen Nederlandse vertaling. Het is een welkome bijdrage aan de vertaling in het Nederlands van de meer filosofisch-theologische werken van Augustinus, die totnutoe veel minder vertaald zijn dan de autobiografische, stichtelijke en homiletische werken.

* Van Augustinus' preken is al eerder het een en ander in het Nederlands verschenen. Bekend is o.a. de bundel *Preken voor het volk* in de helaas te vroeg gestopte serie *Monumenta Christiana*. In recente jaren verschenen er ook reeds enkele bundels bij Ambo. Het te Eindhoven gevestigde Augustijns Instituut, dat in 1989 is opgericht door de Nederlandse Augustijnen, heeft nu een bundel uitgebracht met zestig preken van Augustinus voor het liturgisch jaar van Kerstmis tot Pinksteren. Deze hardback is voorzien van een flinke inleiding over de tekstoverlevering van de preken en over de plaats ervan in Augustinus' leven en werken. Bij de selectie van de teksten voor deze bundel is rekening gehouden met wat reeds eerder in het Nederlands vertaald is: er zijn geen doublures. De inleiding biedt ook een overzicht over alle belangrijke tekstuitalen en vertalingen, alsmede een selectie uit achtergrondliteratuur. Een team van vier vertalers heeft aan deze uitgave gewerkt. Het Nederlands taalgebied is er bepaald mee verrijkt.

* Rond 400 schreef de Spaanse dichter Prudentius zijn christelijke poëzie. Al sinds 1656 zijn stukken van het *Cathermerinon* van Prudentius in het Nederlands vertaald. In het fonds van Ambo is nu voor het eerst een complete vertaling van de 12 hymnen van het *Cathermerinon* verschenen. Na een korte inleiding met een overzicht over het leven en werken van Prudentius volgt de tekst: op de linkerbladzijde het Latijn (uit de Budé-uitgave) en op de rechterbladzijde de Nederlandse vertaling. Gezien de moeilijkheidsgraad van het poëtisch Latijn mag deze vertaling met bijzonder enthousiasme worden begroet.

* Het curieuze leven van Simeon de pilaarheilige zette al in de oudheid de pennen van verschillende biografen in beweging. Er bestaan twee Griekse, een Syrische en een latere kopistische en Georgische biografie van hem. Deze bundel bevat de twee Griekse vitae. Meteen in het begin van het eerste Leven al worden we getroffen door de opmerking dat Simeon de "verheven filosofie" van het christendom omhelst en dat hij dan niet naar het inschrijvingsbureau van een universiteit rent, maar naar een kerk, waar hij door middel van "incubatie" in een droom aanwijzingen voor zijn leven ontvangt. Vervolgens brengt hij twaalf jaar in een klooster door, waar hij opvalt door zijn grenzeloze boetedoeningen. Via een kluis en veel vasten gaat hij zijn ascese staande bedrijven, uiteindelijk op steeds hogere zuilen. Al met al is Simeon een typische Syrische asceet, die een vorm van versterving beoefent die bijvoorbeeld in Egyptische ogen erg overdreven was. Toch werd hij veel geraadpleegd in zowel godsdienstige als politieke aangelegenheden en werd zijn ascese het voorbeeld voor vele navolgers en werd zijn graf het eerste bedevaartsoord buiten de Palestijnse heilige plaatsen.

Martin Parmentier

Optat de Milène. *Traité contre les Donatistes*, Tome I (Livres I et II), Sources Chrétiennes, N° 412), Introduction, texte critique, traduction et notes par Mireille Labrousse, Paris, Cerf, ISBN 2-204-05335-X, 1995, 13 x 20, 312 p., Ffr. 186,-.

Optat de Milène. *Traité contre les Donatistes*, Tome II (Livres III à VII), Sources Chrétiennes, N° 413), Texte critique, traduction, notes et index par Mireille Labrousse, Paris, Cerf, ISBN 2-204-05336-8, 1996, 13 x 20, 268 p., Ffr. 142,-.

Schulz-Flügel, Eva. *Gregorius Eliberritanus, Epithalamium sive Explanatio in Canticis Canticorum*, (Vetus Latina, 26), Freiburg, Herder, ISBN 3-451-21940-9, 1994, 17 x 24, 310 p., DM 370,-.

Pacien de Barcelone. *Écrits*, Introduction, texte critique, commentaire et index par Carmelo Granado, s.j., Traduction par Chantal Épitalon et Michel Lestienne, (Sources Chrétiennes, N° 410), Paris, Cerf, ISBN 2-204-05239-6, 1995, 13 x 20, 392 p., Ffr. 139,-.

Gryson, Roger (Introduction). *Commentaires de Jérôme sur le prophète Isaïe*, Introduction par Roger Gryson, Livres I-IV, Texte établi par R. Gryson et P.-A. Deproost avec la collaboration de J. Coulie et E. Crousse, (Vetus Latina, 23), Freiburg, Herder, ISBN 3-451-21938-7, 1993, 16 x 24, 469 p., DM 445,-/OS 3471,-/Sfr. 445,-.

Gryson, R.; Deproost, P.-A. (Introduction). *Commentaires de Jérôme sur le prophète Isaïe*, Introduction par R. Gryson et P.-A. Deproost, Livres V-VII, Texte établi par R. Gryson et J. Coulie avec la collaboration de E. Crousse et V. Somers, (Vetus Latina, 27), Freiburg, Herder, ISBN 3-451-21947-6, 1994, 16 x 24, pp.470-872, DM 290,-/OS 2262,-/Sfr. 290,-.

Schmidt, P.G. (Ed.). *Karolellvs, Atqve Psevdo-Tvvpini Historia Karoli Magni et Rotholandi*, (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Stuttgart/Leipzig, Teubner, ISBN 3-519-01952-3, 1996, 14 x 21, xi+208 p., DM 110,-.

Optatus of Mileve began to write his work against the Donatists when Augustine was ten years old. It took him three years to complete it. Thirty years later, Augustine makes use

of it. He lauds Optatus' work especially for its collection, at the end, of numerous official documents relating to the early years of the Donatist schism. It was written as a refutation of the work of Parmenian, the Donatist bishop of Carthage. This dealt with baptism, the unity of the Church, attacked the *traditores*, denounced the force used against the Donatists by state officials and listed Biblical passages condemning sinners. Optatus aims to refute this work point by point. He envisages to study the origins and development of the schism, but also doctrinal questions: ecclesiology, Biblical exegesis and baptismal theology. No attempt at a new critical edition was made since the CSEL edition of 1893. Yet this ignored the existence of two redactions of Optatus' work. The present edition tries to remedy this state of affairs, in spite of the difficulty to separate the two strands in the available manuscripts. The translation is the first (readable) one in French. An English translation was published in 1917 and an Italian one in 1988.

* "If the fourth edition of Gregory's *Epithalamium* in 150 years is presented here, there must be serious grounds for this". These lines at the beginning of yet another edition of a work by Gregory of Elvira introduce a necessary apology for it, in a lengthy introduction. The first edition appeared in 1848 (G. Hänel). The second one came out in 1957 (A.C. Vega). The third edition is the CCSL edition of 1967 (J. Fraipont). It contains no information on the collation of the manuscripts and the edition is full of "Ungereimtheiten". Also, none of the first three editors offers a satisfactory reconstruction of the two redactions of the work – this edition prints them side by side. Another good reason for this new edition is the prime importance of this commentary, with that of Ambrose, as a witness to the Old Latin text of the Song of Songs and the need for a precise study of the Biblical text. The present editor dates the *Epithalamium* to before 392. It comments on about half the text of the Song of Songs (1:1-3:4). There are a number of similarities between Gregory's commentary and that of Hippolytus. Gregory writes in a *sermo mediocris*, which implies that decisions had to be made on possible vulgarisms in the text. Two appendixes discuss the possible literary relationship between another work of Gregory and Origen's lost commentary on Galatians and print an anonymous commentary on the Song of Songs which depends on Gregory's commentary.

* According to Jerome, Pacian was bishop of Barcelona in the fourth century. Just two of his works have been preserved for us: one on penitence and another on baptism. Then there are two letters addressed to a disciple of Novatian. Finally there is a treatise against the Novatians, equally concerned with postbaptismal penitence. Pacian knows and uses the works of Tertullian, Cyprian and Lactantius. He prepares the way for a doctrine of original sin and ranks with Tertullian, Cyprian and Ambrose as a major author on penitence. The present edition is based on a fresh collation of the 9th century Vatican manuscript from which all other available manuscripts depend. The book offers the first complete translation of Pacian's works into French. Complete Spanish and English translations already exist.

* Jerome's commentary on Isaiah had been edited six times before the one under review appeared. Of these six editions since 1498, the last one, in CCSL, which came out in 1963, is called "la plus mauvaise de toutes" by the present editor. Nevertheless, an exhaustive critical edition, with all variant readings, is inconceivable since it could hardly be completed in a lifetime. It would be exceedingly costly and occupy numerous volumes. The present edition of book I-IV is therefore based on twelve manuscripts, representing the five families, which go back to three lost major archetypes. Most of these manuscripts contain Book I-V. Some stop there, others continue. The edition of Book V-VII is therefore also based on some other manuscripts. As soon as he had arrived in Bethlehem, Jerome began to revise the traditional Latin text of the Old Testament according to the hexaplaric edition of the Septuagint. Later, he began to make his own translation of the Hebrew text. His commentaries on the prophets are usually based on both his version of the Hebrew and on the version of the Septuagint. Of all his commentaries

on the prophets, Jerome uses the hexaplaric critical signs most abundantly in his commentary on Isaiah (in twenty two passages). The present edition covers just over one third of the commentary on Isaiah; it is to be hoped that the editor will continue his valuable work.

* The twelfth century was an age in which Charlemagne began to belong to a mythical past. Many authors sang his praise in prose and poetry. Thus there is a "History of Charlemagne and Roland" according to which Charles had a vision of St. James in which he was called to liberate his grave from the hands of the Saracens, which he did, conquering many cities and building numerous churches on the way. After that, a host of other adventures follow. This work is ascribed to Turpin, the contemporary archbishop of Reims, but in reality it is a falsification of the first half of the twelfth century. Around 1200, the work was put into verse and called "Karollellus", as the last line of the poem does. The present edition reproduces (with slight emendations) Pseudo-Turpin from an early 13th century London manuscript; the Karollellus is edited from two manuscripts of the 14th and 13th century (in London and Paris respectively).

Martin Parmentier

Petit, Françoise (Texte établi). *La Chaîne sur la Genèse*, Édition intégrale, I, Chapitres 1 à 3, (Traditio Exegetica Graeca, 1), Leuven, Peeters, ISBN 90-6831-375-4, 1991, 17 x 25, xxxvii+340 p., Bfr. 3800,-.

Petit, Françoise (Texte établi). *La Chaîne sur la Genèse*, Édition intégrale, II, Chapitres 4 à 11, (Traditio Exegetica Graeca, 2), Leuven, Peeters, ISBN 90-6831-537-4, 1993, 17 x 25, xvii+ 249 p., Bfr. 2600,-.

Petit, Françoise (Texte établi). *La Chaîne sur la Genèse*, Édition intégrale, III, Chapitres 12 à 28, (Traditio Exegetica Graeca, 3), Leuven, Peeters, ISBN 90-6831-723-7, 1995, 17 x 25, xxi+ 422 p., Bfr. 3800,-.

Biblia Patristica, Index des citations et allusions bibliques dans la littérature patristique, Vol. 6: Hilaire de Poitiers, Ambroise de Milan, Ambrosiaster, par Centre d'Analyse et de Documentation Patristique, Paris, CNRS, ISBN 2-271-05326-9, 1995, 16 x 24, 374 p., Ffr. 250,-.

Noormann, Rolf. *Irenäus als Paulusinterpret*, Zur Rezeption und Wirkung der paulinischen und deuteropaulinischen Briefe im Werk des Irenäus von Lyon, (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 2. Reihe, 66), Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), ISBN 3-146092-8, 1994, 16 x 23, ix+585 p., DM 138,-.

Houlden, J.L. (Ed.). *The Interpretation of the Bible in the Church*, London, SCM, ISBN 0-334-02589-3, 1995, 14 x 22, viii+163 p., £ 9,95.

This Greek catena on Genesis is important as a witness of the patristic exegesis of that Bible book and more specifically of the Antiochene school. It is an anonymous enterprise: none of the manuscripts gives an author, a title, a preface or a conclusion. It is the work of a compiler who lived sometime after the middle of the fifth century, who wanted to provide theologians interested in exegesis with an objective working instrument which was easy to handle. It is arranged so as to allow a quick comparison of exegetical solutions, proposed by the different schools on specific points. The authors quoted range from Philo to Cyril of Alexandria and there are fragments, not transmitted in another way, for example of Eusebius of Emesa and Theodore of Mopsuestia, which have links with the later East Syrian (Nestorian) commentators. This means that the catenist belonged to no specific school. He quotes Antiochenes and Alexandrines including certain contested

authors. The four major witnesses of the text are in manuscripts kept in St. Petersburg, Mount Sinai, Moscow and Basel and due to the relatively late invention of microfilms, no earlier editor has been able to use all four manuscripts together. Nevertheless the present editor acknowledges her debt to some illustrious predecessors. An important part of her own contribution consists in disentangling the present catena from its later additions and identifying the authors of the fragments. There are ascriptions to certain authors, but these are often wrong. The editor has been able to identify a good deal of, but not all, the authors of the quotations. There is also a secondary tradition of some of the material of which she makes full use. It is in the *Collectio Coisliniana*, published by the same editor in 1986 in CCSG nr.15. The first of these three volumes covers Genesis 1-3. Important themes are the statute of the angels, humanity in the image of God, the link between body and soul and the preexistence of the soul. These extracts may stem from already existing dossiers, made for the sake of discussion. The second volume is based on one more major witness in the shape of a manuscript from Metochion, now in Athens. It covers Genesis 4-11. The third volume, covering Genesis 12-28, is an updated edition of the Genesis commentary of the *Catena Sinaitica*, published in 1977 in CCSG as nr.2 of the series. In the introduction to this volume, the contribution of East Syrian commentaries in the establishment of the text is treated in some detail, the fragments attributed to Serapion of Thmuis and some rediscovered leaves of a Procopius manuscript are discussed. This work of meticulous scholarship provides the researcher with important source material, hitherto partially unknown or unnoticed, for the history of exegesis.

* An important tool for the history of exegesis of an entirely different nature is the *Biblia Patristica*. It is not a source book but a reference book: a computerized list of references to all Biblical quotations found in the Greek and Latin fathers. Between 1975 and 1991, five volumes appeared which comprise: From the beginning to Clement of Alexandria and Tertullian (1); the third century, Origen excepted (2); Origen (3); Eusebius of Caesarea, Cyril of Jerusalem and Epiphanius of Salamis (4); the Cappadocians and Amphilochius of Iconium (5). The new, 1995, volume covers Hilarius of Poitiers, Ambrose of Milan and Ambrosiaster (6). The Paris team of editors made the present volume in collaboration with the *Vetus Latina* Institute in Beuron. While we hope that this series will continue speedily, we can see that there is a lot of work ahead when authors like Jerome, Augustine and Chrysostom are reached. Yet even some of the earlier ones like Athanasius are still waiting. Also, the catena material in which especially Antiochene authors are found, is just beginning to be published. A further complication is that of the editions used – it is not a very nice perspective, but the whole project may have to be done all over again in the next century. Even so, the work which is achieved now will then be a very important structure to build upon.

* Noormann's work on Irenaeus as an interpreter of Paul is a solid monograph, which originated as a Berlin doctoral thesis. The first part deals with the reception of Paul in *Adversus Haereses*, book by book. It reads like a running commentary on all the citations of Paul found in this work. The second part discusses the reception and effect of Pauline texts and theological discussions in central themes of Irenaeus' theology. They are Paul's influence on Irenaeus' concept of salvation history, christology and anthropology. An important question about Irenaeus has always been how his use of Paul was influenced by the polemic with gnostic adversaries who also used Paul. Thus far, scholars often thought that Irenaeus would not have made so much use of Paul otherwise. The author of this book does not think so: there are very few cases in which a specific gnostic interpretation of a Pauline passage is attacked by Irenaeus. Therefore Irenaeus did not begin to use Paul because the gnostics did so. Although Paul was not the basis of Irenaeus' theology, Harnack and Werner were wrong: he was more than a mere "leaven" of Irenaeus' theology. He contributed supporting columns for a construction which as such however was a new building.

* "The Interpretation of the Bible in the Church" is a remarkably progressive document which emanated from the Pontifical Biblical Commission in 1994. Since it was published in an obscure journal, this book is most welcome. The document endorses all the main types of modern biblical interpretation and firmly rejects conservative literalism and fundamentalism. Thus the literal sense is carefully distinguished from a literalist sense and compared with a spiritual or fuller sense. Patristic and other traditional exegesis is honoured, but assigned a place in a long hermeneutical line. In a Preface, Cardinal Ratzinger reminds the reader that the Pontifical Biblical Commission "is not an organ of the teaching office, but rather a commission of scholars who... enjoy the confidence of the teaching office". He states that the document "contains a well-grounded overview of the panorama of present-day methods and in this way offers to the inquirer an orientation to the possibilities and limits of these approaches". After the text of the document, a number of responses to it from Roman Catholics and Anglicans from different countries are given.

Martin Parmentier

Roukema, R. *De uitleg van Paulus' eerste brief aan de Corinthiërs in de tweede en derde eeuw*, Kampen, Kok, ISBN 90-242-7832-5, 1996, 16 x 24, 303 p., f 59,90.

Deze studie zoekt een antwoord op de vraag, hoe 1Kor. in de 2e en 3e eeuw is gelezen door 'katholieke' en 'ketterse' schrijvers (de aanhalingstekens zijn van de auteur). Tot de eerste rekent hij de apostolische vaders, Justinus, Irenaeus, Hippolytus, Tertullianus, Clemens en Origenes; tot de tweede Marcion, de gnosticus Valentinus en diens school, voor welke laatste we nu ook de bibliotheek van Nag-Hammadi (Philippusevangelie, Evangelie van de waarheid) tot onze beschikking hebben. Bij de behandeling van de afzonderlijke hoofdstukken van 1Kor., die R. grotendeels aanhoudt, biedt hij eerst een weergave van wat Paulus daarin lijkt te willen zeggen en vervolgens de interpretaties van zijn lezers in 2e en 3e eeuw. Hij maakt daarbij voor wat de 'katholieke' auteurs betreft een selectie uit expliciete en impliciete citaten van en min of meer evidente toespelingen op 1Kor., terwijl hij de 'ketterse' interpretaties, waarvan er toch al zoveel verloren zijn gegaan, zo volledig mogelijk verwerkt. Ieder hoofdstuk wordt afgesloten met een overzicht van de interpretaties.

Blijkt nu, dat Paulus inderdaad de *apostolus haereticorum* (Tertullianus) is in die zin, dat hij door de 'ketterse' auteurs beter is begrepen dan door de 'katholieke', zoals ook sommige moderne wetenschappers (A. von Harnack, H.F. Weiss, E. Pagels) beweren? R. beantwoordt deze vraag voor wat 1Kor. betreft ontkennend (268). Dat Clemens van Alexandrië en Origenes een midden-positie innamen tussen de interpretatie van de katholieke christenheid en die van de gnostici zal wel niemand verbazen.

A.H.C. van Eijk

Parmentier, M.F.G. *Isaak gebonden, Jezus gekruisigd*, (Christelijke Bronnen, 9), Kampen, Kok, ISBN 90-242-2489-6, 1996, 14 x 22, 143 p., f 27,50.

De laatste 20 jaar kan de vroegjoodse en oudchristelijke interpretatie van het verhaal over het offer van Isaäk zich in grote wetenschappelijke belangstelling verheugen. Het was dan ook een heel goede gedachte van de Utrechtse patristicus Parmentier een collectie van oudchristelijke teksten over Gen. 22 in vertaling met inleidingen en aantekeningen te presenteren. Bovendien geeft hij daarnaast nog een zeer nuttig dossier van alle oude Griekse,

Latijnse en Syrische teksten die door hem niet behandeld worden maar waarin wél dezelfde thematiek aan de orde komt. (Helaas heeft hij daarbij de meest recente en heel belangrijke aanwinst op dit gebied over het hoofd gezien, nl. de onlangs in een 'piraten-editie' door Enrico Livrea in *ZPE* gepubliceerde Griekse tekst van Dorotheis' gedicht over Gen. 22 in Papyrus Bodmer 29.) De bundel is een fraaie en rijk geschakeerde anthologie van teksten uit de tweede t/m negende eeuw. Parmentier benadrukt met recht dat vele vroegchristelijke auteurs het verhaal typologisch interpreteren en daarin polemiseren tegen de joodse uitleg. Daarom is het jammer dat die rijke traditie van joodse exegese onderbelicht blijft; zoals Parmentier zelf zegt (p.18): die komt alleen zijdelings ter sprake. Ik denk dat de christelijke exegese meer reliëf zou hebben gekregen als de joodse ook meer uit de verf was gekomen. Tekenend in dit verband is dat er vrijwel geen verwijzingen worden gegeven naar de vele studies over de joodse haggada m.b.t. de '*Aqedat Yitschaq*' ('binding van Isaäk'). Het gegeven dat volgens sommige joodse tradities Isaäk wel degelijk echt geofferd is – de eerste-eeuwse auteur van het *Liber Antiquitatum Biblicarum* spreekt bijv. zelfs al over het 'vergoten bloed' van Isaäk (18:5)! – had hier niet buiten beschouwing mogen blijven. De anti-joodse polemieken had dus niet zozeer te maken met het feit dat zowel Isaäk als Jezus als 'messiaanse figuren' werden beschouwd (zo Parmentier ten onrechte op p.7), maar veeleer met de soteriologische interpretatie van het offer van Isaäk in joodse kring. Niettemin een heel waardevol bundeltje.

P.W. van der Horst

McDonnell, Kilian; Montague, George. *Christian Initiation and Baptism in the Holy Spirit*, Evidence from the First Eight Centuries, First, Emended Edition, Minnesota, The Liturgical Press, ISBN 0-8146-5009-0, 1991, 16 x 23, 354 p., \$ 15,95.

This book convincingly shows that the baptism in the Spirit, typical of Pentecostal and charismatic spirituality, was integral to Christian initiation as practiced in the ancient church. The experience of the baptism in the Spirit is associated with the prayer for the coming of the Spirit, visibly expressed in the imposition of hands and/or the anointing with oil, and the expectation that charisms will be manifested. These elements are most clearly found in the New Testament and in Tertullian, but also in Hilary of Poitiers, Cyril of Jerusalem and in the Syriac Fathers. Chrysostom accepted that these were part of the apostolic paradigm of initiation, but no longer saw the experience of prophetic charisms as a contemporary possibility. Several reasons are given for the demise of the baptism in the Spirit in Christian initiation, the major ones being the Montanist controversy and the shift in the initiation rite from the idea of rebirth (related to Jesus' baptism in the Jordan where he was charismatically endowed with the Spirit) to the Pauline concept of dying and rising with Christ.

I am glad with this book which (although somewhat repetitively written) demonstrates that, in the ancient church, the baptism in the Spirit with the charisms was not merely a matter of private piety but of public liturgy, not a "special grace for some but common grace for all" (334) and therefore normative. However, the authors operate with a rather narrow, Pentecostalist definition of the charisms. These are limited to the "prophetic" charisms, such as tongues and prophecy. They consider these to be "tools" (80) for the upbuilding of the church, antithetically related to the way of love (255). Therefore they can say that the baptism in the Spirit does not belong to the essence of Christian initiation (315). Had the authors only listened to what the classical mystics have to say about the experience of the Spirit they would, in accord with recent interpretations, have read the relevant Pauline passages differently. It then appears that the charisms are embodied

expressions of the love of Christ – otherwise they are not charisms but “nothing” (1 Cor. 13:1-3). As such, the charismatic moment time and again actualizes the new “birth” as in it the believer “dies” to the ego and “rises” to become a gift of love. This underlies the communion ecclesiology found in the New Testament. This also relativizes the shift in Christian initiation from the baptism of Jesus in the Jordan to his dying and rising, so much deplored by the authors. And it explains why, for the New Testament writers, the baptism in the Spirit indeed belongs to the essence of the church (cf. 1 Cor. 12:13).

Jean-Jacques Suurmond

Colombo, Giuseppe. *La teologia italiana*, Materiali e prospettive, (1950-1993), (Quaestio 4), Milano, Glossa, ISBN 88-7105-046-0, 1995, 16 x 24, 232 p., L. 30.000,-.

La théologie italienne est peu connue dans les régions cisalpines. On tend à l'identifier avec la théologie des facultés romaines, à tort, car le corps enseignant de celles-ci est plutôt international. Avec la parution du livre de G. Colombo on n'a plus d'excuse de ne pas savoir ce qui s'est passé dans les dernières quarante années sur la scène théologique italienne en ce qui concerne ses thèmes majeurs et son organisation.

L'auteur nous décrit cette scène en deux parties, qui sont consacrées aux deux périodes qu'il distingue dans la théologie italienne, l'une préconciliaire (1950-1970), l'autre post-conciliaire (1970-1970). Pendant la première la théologie était conservée en même temps qu'ensevelie dans les séminaires; ses tâches étaient modestes: elle ne servait que la formation du futur clergé et n'engageait pas la confrontation avec la culture moderne. A la fin de cette période, la théologie elle-même était en crise. L'auteur nous offre un aperçu des thèmes de la théologie dogmatique dont des théologiens italiens se sont occupés dans cette période. Il fait partie d'une publication antérieure de l'auteur (*La teologia italiana nel ventennio 1950-1970*, Venegono Inferiore, 1975). Un fait important, qui distingue la deuxième période de la première, est la fondation des quatre facultés de théologie, celle du Nord (Milan), du Sud (Naples), de la Sicile et de la Sardaigne (Cagliari). A partir de ce moment une théologie universitaire, à la fois scientifique et vraiment italienne, pouvait se développer. L'auteur caractérise cette théologie en analysant le contenu des revues publiées par ces institutions (*Rassegna di Teologia*, *Asprenas*, *Teologia*, *Ho Theologos*). Dans la troisième partie il relève ce que la théologie italienne a de spécifique (son caractère pastoral, 212) et en dessine les perspectives.

A.H.C. van Eijk

Traets, Cor. “*Nu gingen hun de ogen open*” (Lc 24,31), Vier essays over de eucharistie, (Nikè-reeks, Nr. 33), Leuven/Amersfoort, Acco, ISBN 90-334-3323-0, 1995, 14 x 21, 227 p., f 47,-.

Op de achterflap van dit boek wordt vermeld dat het ‘geen strikt wetenschappelijke studie’ is en niet ‘het hele domein van de eucharistie’ bestrijkt. Het boek is inderdaad bestemd voor een breed publiek, maar uit de noten blijkt wel dat de auteur goed op de hoogte is van de wetenschappelijke literatuur op het terrein van de theologie van de sacramenten – waarover hij het laatste handboek in het Nederlandse taalgebied schreef –, van de eucharistie in het bijzonder en dat van de liturgiek. Opvallend is dat in alle vier de essays rijkkelijk wordt geput uit de patristische traditie: het eucharistisch gebed van Hippolytus, de anti-gnostische scheppingstheologie van Irenaeus, de uiteenzettingen van Augustinus

over de intieme samenhang van kerk en eucharistie en over het 'geestelijk eten'. De meeste grote teksten die de auteur bespreekt zijn in de *Appendices* opgenomen. Daarnaast telt het boek een aantal *Excursen* van praktisch-liturgische aard; zij getuigen van pastorale wijsheid.

A.H.C. van Eijk

Kerber, Walter (Hrsg.). *Religion: Grundlage oder Hindernis des Friedens?*, (Fragen einer neuen Weltkultur, Band 12), München, Kindt, ISBN 3-925412-17-4, 1995, 14 x 22, 289 p., DM 36,-/ÖS 252,-/Sfr. 38,-.

In diesem Buch wird diskutiert, ob die von Hans Küng vertretene Verbindung von Religion und Weltethos 'überhaupt realistisch ist oder nur Ausdruck naiven Wunschenkens' (S.10). Keller untersucht die Toleranzfähigkeit der Religion und zwar mit einer Analyse des religiösen Erlebens als Ausgangspunkt. Die Auffassung des Autors und die wichtige Voraussetzung, der globale Begriff einer einzelnen Religion sei eine künstliche Abstraktion, wird nicht überzeugend argumentiert. Der Autor kommt dann nach einer skizzenhaften Beschreibung einiger Religionsvertreter zum Schluss, dass sowohl das Erlebnis der geschenkten Befreiung wie die daraus resultierende Verpflichtung eher Intoleranz als Toleranz fördert. Eine vorbildliche Kasusbeschreibung der Rolle der Religion in Konflikten bietet Jürgenmeyer. Der Autor beschreibt Koexistenz und Konflikt zwischen indischen Religionsgemeinschaften am Beispiel Ayodhya. Exemplarisch ist die Beschreibung der komplexen Beziehungen zwischen dem Kontext und der Entwicklung des Religiösen Selbstverständnisses und ihrer Instrumentalisierung.

Ein wichtiger Beitrag zur Rolle der Religion in Staaten bietet der Politologe Meyer in seinem Beitrag über Fundamentalismus und Universalismus in Moral und Politik, in dem er Kriterien modernisierter Religion und ihrer Beteiligung an der rationalen Politik diskutiert. Im letzten Beitrag untersucht Waldenfels die Heilsbedeutung nichtchristlicher Religionen nach katholischem Glaubensverständnis. Sein soteriologischer Ansatz zur Frage des Verhältnisses des Christentums zu den anderen Weltreligionen führt ihn dazu, manche Aspekte des christlichen Heilsverständnisses zu problematisieren. Der Autor kommt zur Anerkennung, dass da wo christliche Theologen anderen Religionen Heilswegcharakter zusprechen, sie das weithin nicht mit Hilfe des fremden Selbstverständnisses, sondern aufgrund christlich-theologischer Prinzipien machen. Ein wichtiger Auftrag für Religionen wäre, die Entwicklung einer Haltung der Solidarität, der Selbstlosigkeit gegenüber einer sich in Konkurrenzkämpfen erschöpfenden Welt zu fördern, wozu sie nicht Toleranz sondern Frieden als Orientierung brauchen.

Jeder Beitrag wird diskutiert von den anderen Teilnehmern des Symposiums, das diesem Buch zugrunde lag. Dadurch entsteht ein lebhaftes und differenziertes Bild der Thematik. So ist dieses Buch ein lesenswerter Beitrag zur Diskussion über das Projekt Weltethos, nicht aber eine überzeugende fundamentale Infragestellung dessen Voraussetzung.

A.H.M. van Iersel

Kerber, Walter (Hrsg.). *Religion und prosoziales Verhalten*, (Fragen einer neuen Weltkultur, Band 13), München, Kindt Verlag, ISBN 3-925412-18-2, 1995, 14 x 2, 224 p., DM 36,-.

In 1994 vond aan de Hochschule für Philosophie van de Jezuïeten in München een symposium plaats over de betekenis van de religie voor het bevorderen van betrokkenheid van

mensen op elkaar. Deze bundel bevat de vier referaten en doet tevens helder verslag van de centrale kwesties in het debat na elk van de referaten.

Het eerste referaat van de hand van de godsdienstwetenschapper Adel Theodor Khoury geeft inzicht in de motiverende werking van een aantal religieuze idealen binnen de Islam ten opzichte van het bevorderen van onderlinge betrokkenheid tussen mensen en volkeren. Zeker tegenover het gangbare beeld in het Westen van een fundamentalisme en fanatisme, wijst hij op een religieus-sociaal ethos dat niet enkel perspectieven biedt voor de onderlinge solidariteit binnen de Islam, maar ook voor het interculturele en multireligieuze samenleven van mensen. De bijdrage van de theoloog Heinrich Pompey geeft een kort en helder overzicht van de wortels en de ontwikkeling van de christelijke caritas. De theoloog en socioloog Jan Kerkhofs doet in zijn bijdrage aan de hand van de gegevens van het bekende Europese waardenonderzoek verslag van de relatie tussen geloof en kerkelijke betrokkenheid enerzijds en een altruïstische levensinstelling en sociale inzet anderzijds. In het laatste referaat behandelt de godsdienstpsycholoog Bernard Grom de kwestie dat religieuze motieven solidair gedrag slechts kunnen bevorderen mits er bij de mens reeds een gevoel voor gerechtigheid en empathie aanwezig is.

Bernard Höfte

Caspers, Charles e.a. (Eds.). *Bread of Heaven, Customs and Practices Surrounding Holy Communion, Essays in the History of Liturgy and Culture*, (Liturgia condenda 3), Kampen, Kok Pharos, ISBN 90-390-0521-4, 1995, 15 x 23, 271 p., f 65,-.

Verleden jaar, 1994, vierde de hostiebakkerij van St. Michael te Sint-Michielsgestel haar 150-jarig bestaan. Bij gelegenheid van dit herdenkingsfeest heeft het Liturgisch Instituut te Tilburg een bundel laten uitgaan over de liturgie van de communie, in en buiten de eucharistieviering, en zijn geschiedenis vanaf het vroege Christendom tot in onze tijden. Dit speciale aspect van de eucharistie, in de Middeleeuwen als 'sacrament' onderscheiden van het 'offer', geeft aan deze bundel een duidelijke coherentie.

Het boek opent met een beschrijving van de functie van brood en beker in de vroegchristelijke eucharistieviering. G. Rouwhorst beschrijft (de ontwikkeling van) de communieritus in aansluiting bij de Joodse berakah en qiddush, de Nieuwtestamentische bronnen (waarbij aan Lukas een secundaire rol wordt toegeschreven) en probeert zo goed mogelijk, aan de hand van de beschikbare bronnen, de concrete praktijk van het vroege Christendom te achterhalen. K.C. Felmy geeft vervolgens een overzicht van de gebruiken en praktijken rond de Heilige Communie in de Oosters Orthodoxe Kerken. Hierbij noteert hij niet alleen de vele concrete gegevens maar ook de theologische aspecten die specifiek geldig zijn voor deze liturgieën. Opmerkelijk is de studie van H. Lutterbach over de belangrijke rol van de H. Communie in de Middeleeuwse Penitentialiën (600-1200). In deze boeteboeken blijkt overduidelijk de overmatige nadruk op de godheid van Christus in de officiële vroomheid en de toenemende rol van de priester als noodzakelijke bemiddelaar in het eucharistisch offer. Ch. Caspers plaatst het verschijnsel "Augencommunie" in de context terug van de populaire mystiek in de Late Middeleeuwen, waarin met name de praktijk van geestelijke communie grote opgang maakte. J.R. Luth beschrijft punctueel de rituele gebruiken in de Nederlandse Reformatie en hun ontwikkeling tot in onze tijd. Vervolgens geeft A. Heinz een uitvoerige schets van de liturgische regels (over woord en handeling) en volksgebruiken rond de H. Communie vanaf het concilie van Trente tot de Katholieke Restauratie in de 19e eeuw. P.J.A. Nissen sluit het chronologisch overzicht af met een beschrijving van

de communiepraktijk vanaf het midden van de 19e eeuw tot aan het Tweede Vaticaanse Concilie. Opvallend hierbij is het kerkelijke gebruik van de Eucharistie om de katholieke bevolking te mobiliseren.

De bundel neemt een nieuwe wending met twee artikelen aan de hand van iconografisch materiaal. H. Wegman beschrijft en interpreteert prentjes van de Eerste Communie als weergave zowel van het feest der onschuld als van de eucharistische theologie zoals die zich sinds de Middeleeuwen heeft ontwikkeld. P. Post plaatst enkele overwegingen bij foto's uit 'De Engelbewaarder' (1913-1920) van kinderen die 'Misje spelen' en geeft ons een opmerkelijk inzicht in dit historisch verschijnsel en zijn eucharistische context. Het boek wordt afgesloten met twee artikelen van meer reflexieve aard. De bijdrage van G. Lukken beschrijft en waardeert de nieuwe riten rond de Communie zoals die in de huidige Westerse cultuur zijn ontstaan en, ondanks Romeinse argwaan, voortgang vinden. T. van Eijk reflecteert over de huidige gewoonte van Zondagse Communie-vieringen. Hoewel hij theologisch veel bezwaren plaatst is zijn oordeel milder geworden, dat vanwege de kenmerklijke pastorale nood en de kwaliteit van gemeenschapsopbouw die door deze vieringen wordt aangedragen.

De bundel sluit af met een geschiedenis van het Viaticum, oorspronkelijk als troost van de stervenden bedoeld en steeds meer gegroeid tot een onderdeel van de ziekenzalving. De bundel is zeer geslaagd. Wie geïnteresseerd is in dit bijzonder deel van de eucharistische viering vindt in dit boek een gedegen historisch onderzoek, interessante gegevens, goede reflectie en, gezien de verwerking van allerlei discussiemomenten, een betrouwbare stand van zaken. De bundel sluit af met een index van namen.

W. G. Tillmans

Post, Paul. *Ritueel landschap: over liturgie-buiten*, Processie, pausbezoek, danken voor de oogst, plotselinge dood, Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de liturgie en sacramententheologie aan de Theologische Faculteit Tilburg op vrijdag 19 mei 1995, (Liturgie in perspectief, 5), Baarn, Gooi & Sticht, ISBN 9030408219, 1995, 14 x 21, 80 p., f 17,50/Bfr. 350,-.

In deze inaugurele rede bepleit P. een brede opvatting van het vakgebied van de liturgiewetenschap. Hij benadert de christelijke eredienst in de ruimste zin van het woord, en heft daartoe het onderscheid op tussen liturgie die binnen en buiten het kerkgebouw wordt gevierd. Voor liturgie die buiten de kerkmuren wordt voltrokken, wordt dikwijls pejoratief en met enige minachting verwezen naar het terrein van de paraliturgie of de religieuze en devotionele volkscultuur. P. wil echter ook deze vorm van ritueel handelen voor vol aanzien en als een gelijkwaardig en volwaardig object van de liturgiewetenschap bestuderen. Hij concentreert zich daartoe in deze rede op de ruimtelijke dimensie van het ritueel. De wisselwerking tussen de architectuur van de kerkruimte en de daarin te voltrekken liturgie blijft hier buiten beschouwing; over deze thematiek heeft de auteur reeds diverse publikaties op zijn naam staan. P. spitst zijn rede toe op de ruimtelijke aspecten van liturgie in de open lucht, en wendt daartoe het begrip landschap aan als concept. Allereerst worden de functie en de betekenis van de ruimtelijke dimensie van het ritueel handelen getypeerd. In kort bestek wordt een veelheid aan termen geïntroduceerd (rituele, interacterende domeinen en repertoires, open systemen, zones, graden, wisseling van context en perspectiefwisselingen [p.10-11]), die door de beperkte uitwerking eerder verwarring dan verheldering bieden. Vervolgens wordt op basis van ervaringen en belevingen met betrekking tot het fenomeen landschap aangegeven dat het landschap een bruikbaar concept is met heuristische waarde voor de analyse van cultuur

en ritueel. Een uitgewerkt analysemodel ontbreekt echter vooralsnog. Daarom moet P. zich voor de concretisering en uitwerking van zijn theoretische verantwoording beperken tot peilingen of verkenningen van het ritueel landschap. Hij doet dit door vier vormen van liturgie in de open lucht verhelderend te beschrijven en te reflecteren: de processie in het park bij de Bonifatiusbron in Dokkum, het pausbezoek, oogstdankvieringen, en rituelen rond een plotselinge dood. De hedendaagse verschijningsvormen van deze vier verschillende soorten rituelen zijn geworteld in de traditie. Ze worden gekenmerkt door opgang en neergang in populariteit. De huidige ervaring kan sceptisch benaderd worden, maar gedetailleerder en diepgaander onderzoek kan aan het licht brengen hoe bij dit soort rituelen authentieke geloofsexpressie, folklorisering en ontliturgisering zich tot elkaar verhouden. De hier geboden prikkelende benadering daagt uit tot nader onderzoek en verrijkt de liturgiewetenschap met een vernieuwende vraagstelling en met een serieuze belangstelling voor een facet van het vakgebied dat lange tijd onderbelicht is gebleven.

L. van Tongeren

Sorabji, Richard. *Animal Minds and Human Morals, The Origins of the Western Debate*, London, Duckworth, ISBN 0-7156-2470-9, 1994, 17 x 24, 267 p., £ 35,-.

Die alte Frage, ob Tiere Vernunft haben oder nicht, bildet den Gegenstand dieser Studie von Richard Sorabji, einem der bekanntesten heutigen Forscher auf dem Gebiete der antiken Philosophie. Der Verfasser zeigt in den ersten sieben Kapiteln, wie diese Frage, insbesondere ab Platon und Aristoteles, in den unterschiedlichen antiken philosophischen Schulen beantwortet wird und wie sie andere Fragen, z.B. nach dem Vorkommen von Begriffen, Gedanken, Sprache, Glauben und Schlüssen bei Tieren, hervorgerufen hat. In den übrigen acht Kapiteln wird die antike Beantwortung der gleichartigen Frage, was Menschen in ihrem Umgang mit Tieren gestattet sei, abgehandelt. Hier zeigt sich, daß beide Probleme eng zusammenhängen: Das Opfern und Essen von Tieren wird meistens mit ihrer vorausgesetzten Vernunftslosigkeit legitimiert. Dieser Zusammenhang, der ursprünglich stoisch ist, wird nach seiner Aufnahme von Augustin beinahe zum Allgemeinut in der späteren westeuropäischen Ideengeschichte, bis er seit den letzten hundert Jahren mehr und mehr angezweifelt wird.

Das Buch ist trotz einer Fülle von Zitaten und technischen Begriffen generell sehr klar und bietet einen faszinierenden Einblick in eine Diskussion, die vielfach Parallelen mit dem heutigen Diskurs aufweist, und doch wesentlich anders gestaltet ist. Das wird besonders deutlich in den letzten Kapiteln, aus denen hervorgeht, daß wichtige Begriffe, wie 'Rechte der Tiere' und 'Leiden der Tiere' aus dem heutigen Gespräch über das, was uns bezüglich wilder und domestizierter Tiere gestattet ist, zu keinem antiken Gesichtspunkt passen. Die Schlußfolgerung des Autors, daß es deshalb jetzt angezeigt sei, die Suche nach Kriterien anzufangen, die behilflich sein können, die verschiedenen Argumente für oder gegen ein bestimmtes Verhalten zu beurteilen, erscheint jedoch als frommer Wunsch. Die Erwägungen Sorabjis zeigen gerade, daß antike Versuche, tierliches Verhalten und Leben mit menschlichen Begriffen zu bestimmen, mißlungen sind und legen nahe, daß derartigen modernen Anstrengungen ein ähnliches Schicksal beschieden ist. Andere als menschliche Begriffe stehen uns jedoch nicht zur Verfügung, so daß die Suche nach einer fundierten Tierethik von vornherein als vergeblich erscheint. Was die Folgen unseres Handelns für Tiere wirklich sind, ist uns grundsätzlich unbekannt. In dem Punkt, daß diese Unbekanntheit aber kein Freibrief für jede beliebige Behandlung ist, kann man Sorabji wiederum zustimmen.

Die Brauchbarkeit des Buches wird durch zwei glänzende Register erhöht. Auch im Text fehlen die, fast überall zuverlässigen, Stellenangaben nie. Nur vermisst man eine Übersicht von verwendeten Ausgaben; bibliographische Hinweise bedürfen gelegentlich noch einer Korrektur.

Liuwe H. Westra

Kuypers, E. (red.). *De levende Kierkegaard*, (Rondom Filosofen, nr. 6), Leuven/Apel-doom, Garant, ISBN 90-5350-230-0, 1994, 16 x 24, 214 p.

Deze bundel artikelen opent met een uitstekend overzicht van edities, vertalingen en commentaren betreffende het oeuvre van Kierkegaard (K). Alleen al op grond hiervan is dit boek onmisbaar voor de K-studie. Voorts voert E. Kuypers de lezer op uiterst boeiende wijze binnen in het leven en denken van K met veel informatie over de achtergrond en de kern van zijn denken en zijn invloed op denkers van de twintigste eeuw. In het volgende verrassende artikel wijst Kuypers op de overeenkomst tussen het denken van Wittgenstein en dat van K en geeft aan waar Wittgenstein aan K refereert. Het volgende artikel van Kuypers behandelt de fenomenologie der existentie-sferen (stadia of levensbeschouwingen) en hun dialectische structuur (schema p.79-80). Kuypers vergelijkt de levenskunstenaar met de improviserende jazz-musicus (p.84 e.v.). J. Taels laat zien dat K de ethiek ziet als therapie tegen de zwaar-moedigheid die voortkomt uit angst voor de existentie, voor de persoonlijke stellingname in de concrete werkelijkheid. Om werkelijk te bestaan moet de mens het esthetische (uitwendigheid) en de theoretische kennis loslaten ten gunste van innerlijke individualiteit. W. Scholtens geeft een analyse van het begrip barmhartigheid bij K. Het gaat om méér dan uiterlijke hulp of vrijgevigheid in materiële zin. Barmhartigheid is primair een categorie van innerlijkheid. Barmhartigheid is het hoe van het schenken, zelfs als er niets te geven valt (p.134). P. Cruysberghs laat zien dat de ironie de discrepantie blootlegt tussen ethische eis en feitelijke werkelijkheid (176). De ironicus neemt een postmoderne positie in en zweeft tussen het absoluut stellen van de ethiek en het vertwijfelen aan de werkdadigheid ervan (155). De bijdrage van J. Watkin stelt het gevaar aan de orde dat de wetenschap volgens K met zich meebrengt als zij niet steunt op een ethisch-religieuze motivering. J. Sperna Weiland behandelt het systeem der wetenschappen, ontologie en wiskunde, reële wetenschappen en de existentiële wetenschap die de dogmatiek is, de systematische uiteenzetting van het geïnteresseerde kennen of van de geloofskennis waarin mensen tegelijkertijd God kennen en zichzelf (p.209). Kortom een veelzijdig boek met een breed perspectief.

J. Verhoeven

MacIntyre, Alisdair. *Marxism & Christianity*, London, Duckworth, ISBN 0-7156-2673-6, 1995, 13 x 20, xxxi+143 p, £ 9,95.

Sinds de publicatie van *After Virtue* heeft MacIntyre terecht een stevige reputatie verworven. Wellicht is dit succes de reden voor de heruitgave van zijn eerste boek, *Marxism and Christianity*, uit 1953. De titel geeft perfect de inhoud en de opzet van het boek aan. MacIntyre gaat uit van de hypothese dat het marxisme en het christelijk geloof zich niet antagonistisch verhouden. Het marxisme is eerder een transformatie van de Hegeliaanse secularisatie van de christelijke theologie. De christelijke en marxistische jonge MacIntyre werkt dit inzicht in een aantal overzichtelijke hoofdstukken uit. Dit gedateerde corpus van het boek lijkt geen voldoende reden voor een heruitgave. Uitermate boeiend is echter het

voorwoord waarin men een intellectuele autobiografie vindt. In 1953 reageerde MacIntyre tegen het nazistische gedachtengoed en het kapitalisme vanuit de vruchtbare relatie tussen marxisme en christendom. Naast deze bronnen werd hij ook geïnspireerd door Collingwood die de filosofie omschreef als een sociale praktijk die vervat ligt in en reflecteert op andere sociale praktijken. Hiermee oversteeg MacIntyre het gebruikelijke kader van de academische filosofie. Bij de herdruk (1968) was MacIntyre vooral geboeid door vragen die hem aangereikt werden door Lukacs. Deze vragen hadden betrekking op de distorsies en inconsequenties die binnen verschillende theoretische systemen kunnen bestaan. Vanuit deze kritische opstelling nam hij afstand van het politieke liberalisme maar ook van het marxisme en het christendom. Na deze kritische periode begrijpt MacIntyre de veelheid aan ideologische en sociaal-ethische systemen als het resultaat van de fragmentatie van het praktische en evaluatieve discours. Ze zijn een uitkomst van de geschiedenis waarin de verschillende aspecten van het praktische leven losgeweekt werden uit hun contexten en getransformeerd werden in een geheel van rivaliserende theorieën en ideologieën. Deze interpretatie noopt tot een reconstructie van Aristoteles' benadering van de sociale en morele praktijk en theorie. Op dit punt gekomen kan men de relatie leggen met de grote werken *After virtue* en *Which justice*.

Luc Anckaert

Libbrecht, Ulrich. *Oosterse filosofie*, Een inleiding, Leuven, Davidsfonds, ISBN 90-6152-892-5, 1995, 17 x 24, 156 p., Bfr. 695,-.

De Oosterse filosofie wordt in het academische milieu stiefmoederlijk behandeld. Nochtans bestaat er bij het ruimere publiek een levende interesse. De *Antwerpse School voor comparatieve filosofie*, die maandelijks studiedagen organiseert, beantwoordt aan de nood tot diepgaande kennismaking met de niet-westerse vormen van wijsbegeerte. Haar stichter en voorzitter, Prof U. Libbrecht, spaart tijd noch energie om binnen het Nederlandse taalgebied zijn ideaal van levensbeschouwelijk wereldburgerschap ingang te doen vinden. Hierbij verwijst hij graag naar het motto van Erasmus *Ego mundi civis*. Zijn inleiding in de oosterse filosofie draagt hiertoe bij. Libbrecht gaat ervan uit dat een vergelijking tussen oosters en westers denken niet intuïtief mag gebeuren. Men kan zoeken naar gelijkenissen of daartegenover de onvergelykbaarheid van culturen beklemtonen. Het is echter meer vruchtbaar te werken vanuit een structureel dieptemodel dat toelaat de verscheidene levensbeschouwingen en filosofieën te situeren. Een model moet tevens toelaten het gelijk van de verschillende benaderingen tot zijn recht te laten komen. Het moet plaats bieden voor zowel atheïstische en theïstische overtuigingen zonder daarbij evaluatief te werk te gaan. Libbrecht construeert hiertoe een zeer boeiend comparatief model. Centraal staan de begrippen energie en informatie. In de mate deze respectievelijk vrij of gebonden dan wel immanent of transcendent zijn, ontstaat een driehoeksstructuur rond zijn (rationeel) niet-zijn (mystiek) en worden (natuur). Deze driehoeksstructuur laat toe verschillende filosofieën op een respectvolle en diepgaande manier te bestuderen en te vergelijken. Libbrecht doet dit in het tweede deel van het boek dat handelt over taoïsme, boeddhisme en zen. Deze hoofdstukken zijn bevattelijk geschreven en worden begeleid door een bloemlezing. Het boek *Oosterse filosofie* is bedoeld als begeleidende tekst bij de lezingen die de auteur veelvuldig geeft. Wie diepgaander de problematiek wil bestuderen kan terecht bij het standaardwerk van Libbrecht: *Inleiding comparatieve filosofie. Opzet en ontwikkeling van een comparatief model*, Van Gorcum, 1995, 548 blz.

Luc Anckaert

Belier, Wouter. *De sacrale samenleving*, Theorievorming over religie, in het discours van Durkheim, Mauss, Hubert en Hertz, Maarssen, De Ploeg, ISBN 90-6548-09, 1995, 17 x 25, 152 p.

De studie van Wouter Belier – met de welgekozen titel *De sacrale samenleving* – biedt een overzicht over het “godsdienst-wetenschappelijk discours, zoals dat is ontwikkeld door Durkheim en de leden van de *Année sociologique* groep” (9). De belangrijke teksten passeren de revue, waarbij het probleem van de definitie van religie (ook in onderscheid van bijvoorbeeld magie) bijzondere aandacht krijgt. Aan het begin van zijn studie schetst Belier de voorgeschiedenis (de “pre-paradigmatici”) en de instituties (École Normale Supérieure, École Pratique des Hautes Études, Collège de France, Sorbonne), waarbinnen de leden van de groep zich een plaats moesten zien te verwerven. De verschillen en verschuivingen in opvatting worden behandeld en daarbij wordt stilgestaan bij belangrijke begrippen als ‘sociale feiten’, het onderscheid ‘sacré-profane’ en de maatschappelijke functie van religie. De conclusie is dat er aanzienlijke onderlinge verschillen bestonden en dat de eenheid van de *Année sociologique* groep eerder in een negatieve dan in een positieve heuristiek te vinden is. Men zette zich af tegen een individueel-psychologische benadering van sociale fenomenen en tegen het universeel vergelijkende karakter van de Engelse antropologie (J.G. Frazer, A. Lang). Hier vinden we ook de kiem van een specifiek moderne benadering van godsdienst, waarin dat wat traditioneel niet tot het domein van de religie gerekend wordt een sacrale lading kan krijgen. Volgend citaat van Hubert en Mauss laat dit mooi zien: “A notre avis est conçu comme sacré tout ce qui, pour le groupe et ses membres, qualifie la société. Si les dieux chacun à leur heure sortent du temple et deviennent profanes nous voyons par contre des choses humains, mais sociales, la patrie, la propriété, le travail, la personne humaine y entrer l’un après l’autre” (110, noot 231).

Arie L. Molendijk